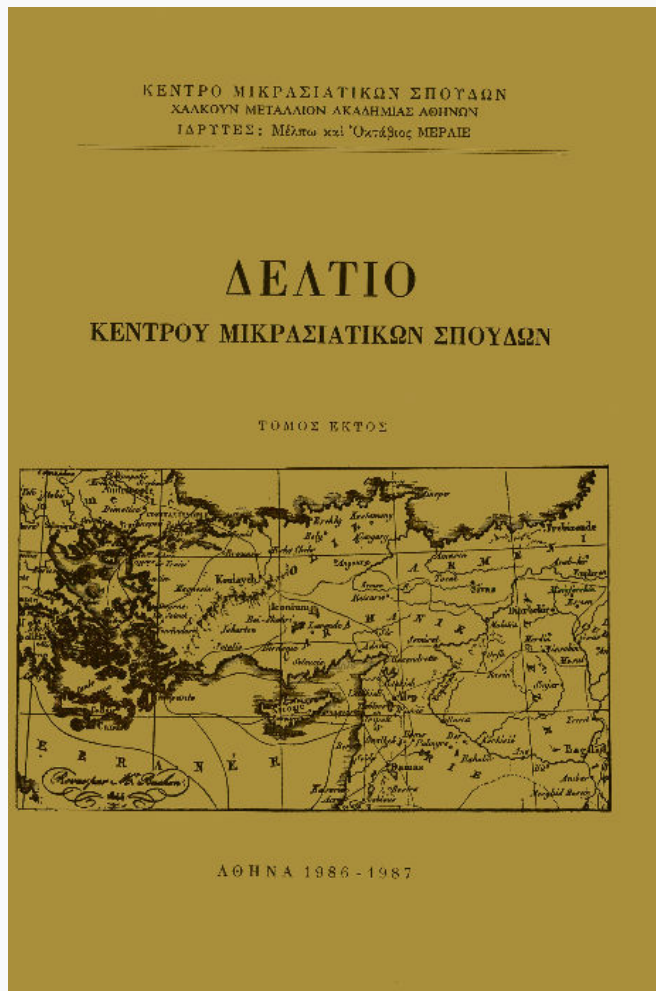

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 6 (1986)

Παρουσία Τηλίων στη Μικρά Ασία: Φιλόπρωχη αδελφότητα Ναζλίου

Χάρης Μιχ. Κουτελάκης

doi: [10.12681/deltiokms.113](https://doi.org/10.12681/deltiokms.113)

Copyright © 2015, Χάρης Μιχ. Κουτελάκης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κουτελάκης Χ. Μ. (1986). Παρουσία Τηλίων στη Μικρά Ασία: Φιλόπρωχη αδελφότητα Ναζλίου. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 6, 269–285. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.113>

ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΘΗΛΙΩΝ ΣΤΗ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ
ΦΙΛΟΠΤΩΧΗ ΑΔΕΛΦΟΤΗΤΑ ΝΑΖΛΙΟΥ

Οί έρευνες τών τελευταίων έτων τών Δωδεκανησίων ιστορικών και ιστοριοδιφών φέρνουν στο φώς τής δημοσιότητας όλο και περισσότερα στοιχεία για τήν παρουσία τών Δωδεκανησίων στον Μικρασιατικό χώρο. Είναι πλέον γνωστό ότι όχι μόνο διεκινούντο από πόλη σε πόλη (Σμύρνη, Έφεσο, Φώκαια κ.ά.) κατά τακτά χρονικά διαστήματα, αλλά οί κάτοικοι όρισμένων νησιών, όπως οί Καλύμνιοι¹, οί Καστελλοριζιοί² και οί Συμιακοί³, είχαν δημιουργήσει παροικίες και ζωτικούς χώρους που τούς θεωρούσαν άναπόσπαστο τμήμα του νησιού τους. Ή Αντίφελος, τό Καλαμάκι, ή Μάκρη κ.ά. είναι χαρακτηριστικά παραδείγματα.

Ή τουρκική κατοχή, που ένοποίησε τον Αίγαιακό χώρο με τά Μικρασιατικά παράλια, δημιούργησε τίς προϋποθέσεις, που προϋπήρξαν και στην αρχαιότητα, ώστε τό έλληνικό νησιωτικό στοιχείο να κινείται και να δημιουργεί τώρα έλευθερα, όπως και τότε.

Τά διασωθέντα άρχεα στο χώρο τής Δωδεκανήσου (μονής άγίου Ίωάννου Πάτμου, Ρόδου και τών άλλων νησιών) άποδεικνύουν χωρίς άμφισβητήσεις ότι οί Δωδεκανήσιοι, μετά τήν κατάληψη τών νησιών τους από τούς Τούρκους (1522), έμφανίζονται δυναμικά στον Μικρασιατικό χώρο.

Οί λόγοι ήταν πάντοτε οί ίδιοι: Ή μικρή άπόσταση τών νησιών από τή μεγάλη στεριά, που διευκόλυne έξαιρετικά τή διακίνηση τών νησιωτών, τό έμπόριο, ή έξεύρεση περιστασιακής εργασίας, ή έποχιακή άπασχό-

1. Βλ.: *Καλύμνιακά Χρονικά*, 3 (1982), σ. 52, όπου τίθεται θέμα διεκδίκησης άποζημίωσης για τίς περιουσίες που είχαν στη Μ. Άσία.

2. Ί. Μ. Χατζηφώτης, *Ό λαϊκός πολιτισμός του Καστελλόριζου*, Άθήνα 1982, 119, και Ν.Β. Τωμαδάκης, «Ό άποικισμός Καραθίων εις Μικρασίαν και τό 'Αϊδίνι», *Καραθιακά Μελέται*, 1 (1979), σ. 27-29.

3. Όλόκληρη ή περιοχή άπέναντι από τή Σύμη (Καστρί, Σταδιά, Καράμακα) άποτελούσε τή Συμαϊκή Περαία. Άκόμα και οί κάτοικοι του χωριού Σιάννα τής Ρόδου είχαν παροικίες στο Βανδήρι, Άϊδίνι και Πεντζικι. Βλ.: Εύθ. Διακογεωργίου, *Ήμερολόγιο Σιαντιών Ρόδου*, 1985 (έκδοση του συλλόγου τους).

ληση έργατικῶν χειρῶν, πού πλεόναζαν κυρίως στά μικρά καί ἄγονα νησιά, ἢ ἔλξη πού ἀσκοῦσαν τὰ μεγάλα κοσμοπολίτικα κέντρα, ἢ διοχέτευση τῶν προϊόντων τῆς Ἀνατολῆς στά μεγάλα λιμάνια τῆς Μ. Ἀσίας, οἱ συγγενικοί καί ψυχολογικοί δεσμοί τῶν νησιωτῶν μέ τήν βασιλεύουσα. Δέν εἶναι καθόλου τυχαῖο τὸ γεγονός ὅτι, πέρα ἀπὸ κλιματολογικούς λόγους, στὸ σύνολό τους τὰ χωριά τῶν νησιῶν τοῦ Ἀνατολικοῦ-ΝΑ. Αἰγαίου ἀντικρύζουν τίς πόλεις τῆς Μ. Ἀσίας⁴.

Κάτω ἀπὸ τὸν ἴδιο ἱστορικό ἴστό, οἱ κάτοικοι τῆς Τήλου ἐμφανίζονται νὰ δροῦν στή Μ. Ἀσία, εἴτε ἀναζητώντας καλύτερη τύχη εἴτε ἐποχιακά, σύμφωνα μέ τοὺς λόγους πού προαναφέρθηκαν. Ἡ προφορική παράδοση⁵ ἐντοπίζει τὸ χῶρο δράσης τους στὸ *Κερκεζέ*, *Ἀζιζιέ*, *Θείρα*, *Δένεζλι*, *Κουσάντασι*, *Ναζλί*, *Σταδιά* καί *Πετρούμι*⁶.

Οἱ μαρτυρίες αὐτὲς ἐπιβεβαιώνονται καί ἀπὸ τοὺς κώδικες ἢ τὰ ἐγγραφα τὰ ὁποῖα κατόρθωσα νὰ συγκεντρώσω καί νὰ μελετήσω στὸ παρελθόν, παρ' ὄλο πού οἱ παρεχόμενες εἰδήσεις εἶναι φειδωλές⁷.

Γιὰ νὰ γίνει ἀντιληπτή ἡ αἰτία τῆς μετακίνησης καί τῆς παρουσίας τῶν *Τηλίων* στή Μ. Ἀσία, πρέπει ἀρχικά νὰ δοθεῖ μιὰ εἰκόνα τῆς *Τήλου* καί τῶν κοινωνικοοικονομικῶν δομῶν τῆς κοινότητας τῆς. Δέν θά ἐπιμείνω σὲ λεπτομέρειες, οἱ ὁποῖες εἶναι ἤδη γνωστὲς ἀπὸ ἄλλες δημοσιεύσεις⁸. Θεωρῶ ὅμως ἀπαραίτητο νὰ πῶ, ὅτι ὁ πληθυσμὸς τοῦ νησιοῦ δέν ὑπερέβαινε τοὺς 1100 γιὰ τὴν περίοδο πού προτιθέμαι νὰ ἀσχοληθῶ ἐδῶ (1890-1922)⁹. Τὸ ἀνθρώπινο δυναμικὸ ἦταν ἐγκατεστημένο σὲ δύο χωριά, τὸ *Μεγάλο* καί τὸ *Μικρὸ Χωριό*¹⁰, κτισμένα στὶς κορυφὲς σχεδὸν δύο ὄρεινῶν ὄγκων, καί ἀπολάμβαναν τοὺς λιγοστοὺς καρποὺς τῆς ἄγονης γῆς τους (5000-7000 στρέμματα στὸ σύνολο τῶν 64.000 τ.μ. τῆς ἐπιφάνειας τοῦ νησιοῦ)! Ἡ ἄνιση κατανομή τῆς εὐφορῆς γῆς σὲ σχέση μέ τὰ δύο χωριά (5000 στρέμματα γιὰ τὸ Μεγάλο Χωριό, ἕκταση πού καλύπτει ὁ

4. Ἐλένη Ἀρβελέρ-Γλύκατζη, *Ἡ Ἑλλάδα καί ὁ Μικρασιατικὸς Ἑλληνισμὸς* - ὀμιλία τῆς στὸ Ἐθνικὸ Ἴδρυμα Ἑρευνῶν γιὰ τὰ ἑκατὸ χρόνια τῆς ΧΑΕ (6.10.1984).

5. Διήγηση τοῦ Νικ. Μορφωποῦ γιὰ τὸν διακο-Μιχαῆλη Μορφωπό. Βλ. τίς σημ. 6, 15.

6. Χάρης Κουτελάκης, «Ἀναδρομὴ στὴ σωματειακὴ δράση τῶν Τηλίων», *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, Ζ' (1979), σ. 14-16 (ἀνάτυπο).

7. Τοῦ ἴδιου, *Ἅγιος Παντελεήμονας Τήλου*, Ἀθήνα 1985 (β' ἐκδοση), σ. 49, 66. Ἐπίσης, Παναγ. Σακελλαρίδη, *Οἱ Γυπαετοὶ καί ἄλλα διηγήματα*, Ἀθήνα 1985, σ. 109-122, 185.

8. Χάρης Κουτελάκης, «Ἐνας ἰδιότυπος τρόπος συναλλαγῆς στὴν Τήλο τὸν 19ο αἰῶνα», *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, 10 (1984), σ. 325-337, καί στὰ ἰταλικά, στὸ *Actes du IIe colloque International d'Histoire*, Athènes 1985, σ. 335-345.

9. Στὸν ἴδιο, ὁ.π.

10. Τοῦ ἴδιου, *Συμβολὴ στὸ τοπωνυμικὸ τῆς Τήλου*, Ἀθήνα 1982, σ. 66, 152.

Κάμπος, και 2000 για τὸ Μικρὸ Χωριό, ἔκταση ποὺ καλύπτουν τὰ παραθαλάσσια τμήματα τῶν *Λειβαδιῶν* και τῶν *Λεθρῶν*¹¹), ὑπῆρξε, γιὰ λόγους ποὺ ἀκόμα ἐξετάζονται, καθοριστικὴ τῆς μετακίνησης ἰδίως τῶν κατοίκων τοῦ Μικροῦ Χωριοῦ. Οἱ κάτοικοί του, κυρίως οἱ ἄνδρες¹², οἱ ὅποιοι ἀσκούσαν τὰ ἐπαγγέλματα τοῦ ξυλουργοῦ, σιδερεῶ καὶ κτίστη, μετὰ τὶς ἀγροτικὲς ἐργασίες στὸ νησί, ποὺ διαρκοῦσαν ἀπὸ τοῦ ἁγίου Δημητρίου μέχρι τοῦ ἁγίου Γεωργίου, ἐπαιρναν τὰ ἐργαλεῖα τους, καὶ μὲ βάρκες ἢ μὲ κάποιον καῖκι εὐκαιρίας πῆγαιναν ἀπέναντι, στὴ *Σταδιά*, κι ἀπὸ κεῖ στὶς πόλεις καὶ στὰ χωριά τῆς Μ. Ἀσίας¹³. Βεβαίως ἡ μετακίνηση αὐτὴ δὲν σημαίνει ὅτι γινόταν μαζικὰ καὶ διὰ μιᾶς, ἀλλὰ πάντως λείπουν καὶ οἱ γραπτὲς μαρτυρίες γιὰ ἐνδεχόμενη ὑπαρξὴ *Ἰσναφιῶν*, πράγμα ποὺ θὰ δικαιολογοῦσε κάτι τέτοιο¹⁴.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, παρ' ὅλο ποὺ οἱ συγκεκριμένες εἰδήσεις γιὰ παρουσία Τηλιῶν στὴ Μ. Ἀσία εἶναι ἀρκετὰ πρόσφατες (τέλη 19ου αἰῶνα)¹⁵, πρέπει νὰ ὑποθέσουμε, ὄχι μόνο ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ μὲ γενικότητα προαναφέρθηκαν, ἀλλὰ κυρίως καὶ ἀπὸ τὴν «Ἀνατολίτικη» ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ χωριοῦ, ὅτι ἡ ἐτήσια μετακίνηση τῶν *Μικροχωριτῶν* ἦταν καθιερωμένη ἀπὸ πολὺ παλιά, ἴσως ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰῶνα^{15α}

11. Στὸν ἴδιο, ὁ.π., σ. 146-148.

12. Γιὰ τὶς γυναῖκες ὑπάρχουν εἰδήσεις ὅτι ξενιτεύονταν, κυρίως οἱ ὄρφανές καὶ οἱ ἀνὸ-πανδρες, στὴ Σύμη καὶ τὴ Ρόδο, ὅπου ἐργάζονταν στὰ κτήματα ἢ σὲ πλουσιόσιπτα. Βλ.: Ἀμάντα Φωσκόλου - Χάρης Κουτελάκης, «Μία ἐπίσκεψη στὸ νησί Τήλος, παρουσίαση τοῦ ὀδοιπορικοῦ τοῦ Γερμανοῦ καθηγητῆ Fr. von Vincenz», *Δωδεκανησιακὰ Χρονικά*, Θ' (1983), σ. 84.

13. Χάρης Κουτελάκης, «Ἀναδρομὴ στὴ σωματειακὴ δράση τῶν Τηλιῶν», *Δωδεκανησιακὰ Χρονικά*, Ζ' (1979), σ. 14. Πράγματι στὸ φάκελλο Ναζλίου, ποὺ περιεχεῖ συλλογὴ προφορικοῦ ὕλικου (Βλ. Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν, Ἀρχεῖο Ὑλικῆ Προφορικῆς Παράδοσης, Καρία, φάκ. Ναζλί), ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τοὺς ἐπιβιώσαντες πληροφορητές ὅτι: ... τὰ σπίτια ἦταν μικρά. *Εἶχε καὶ μὲ τρία καὶ μὲ δύο δωμάτια καὶ κουζίνα. Ἦταν χτισμένα μὲ πῆχες καὶ λάσπη. Τὰ ἔλεγαν ταυμάδες. Τὰ σπίτια αὐτὰ τὰ ἔχτιζαν γτίστες Δωδεκανησιοὶ ἢ καὶ Ἀνδριώτες...*

14. Στὸν ἴδιο, ὁ.π., σημείωση 19α, καὶ Νικόλ. Τομαδάκης, «Ὁ ἀποικισμὸς Καρπαθίων εἰς Μικρασίαν», *Καρπαθιακὰ Μελέται*, 1 (1979), σ. 27-29.

15. Χάρης Κουτελάκης, «Ἀναδρομὴ στὴ σωματειακὴ δράση τῶν Τηλιῶν», *Δωδεκανησιακὰ Χρονικά*, Ζ' (1979), σ. 15. Τοῦ ἴδιου, «Ἐνας ἰδιότυπος τρόπος συναλλαγῆς στὴν Τήλο τὸν 19ο αἰῶνα», *Δωδεκανησιακὰ Χρονικά*, 10 (1984), σ. 327. Ἐπίσης στὸ *Actes du IIe colloque International d'Histoire* (Athènes 18-25 Sept. 1983), vol. I, Athènes 1985, σ. 335 κ.έ. (ἐκδότης τοῦ Κ.Ν.Ε. τοῦ Ἐθν. Ἰδρ. Ἑρευνῶν).

15α. Χάρης Κουτελάκης, «Ἀλαγιῶτες-Κουντουριώτες, ἀμοιβαῖοι ὑποτιμητικοὶ χαρακτηρημοὶ τῶν κατοίκων τῆς Τήλου», περιοδικὸ *Ὀνόματα*, 13 (1988).

Έχοντας σὰν στήριγμα δυο-τρεῖς συμπατριῶτες πρωτοπόρους, συγγενεῖς τους ἢ φίλους¹⁶, οἱ ὑπόλοιποι κατάφεραν μὲ τὴν ἀλληλοβοήθεια νὰ δημιουργήσουν τὶς κατάλληλες προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀπορρόφηση ὄλο καὶ περισσότερων ἐργατικῶν χεριῶν. Στὸν 19ο αἰῶνα ἡ παρουσία τῶν Τηλίων στὴ Μ. Ἀσία εἶναι βεβαιωμένη ἀπὸ γραπτὲς πηγὲς στὶς πόλεις καὶ στὰ χωριά ποὺ σημείωσα στὴν ἀρχὴ τῆς ἐργασίας μου, ἰδιαίτερα δὲ ἀπὸ τὸ 1890 στὸ *Ναζλί*¹⁷. Φαίνεται ὅτι ἀρκετοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἦταν ἐγκατεστημένοι στὴ συνοικία ποὺ ὀνομαζόταν *Ἑλληνας*, ὅπου ὑπῆρχε καὶ μιὰ ἐκκλησία ἀφιερωμένη στὸν ἅγιο Νικόλαο¹⁸. Ἡ παρουσία τους (ἄγνωστο ἂν οἱ ἀναφερόμενοι στὸ Κατάστιχο¹⁹ τῆς Ἀδελφότητάς τους ἀντιπροσω-

16. Στὸν ἴδιο, «Ἀναδρομή...», ὁ.π., σ. 15.

17. Τὸ *Ναζλί* ἦταν ἔδρα Καϊμακάμη καὶ ὑπαγόταν στὴ Μουτασεριφία τοῦ Ἀϊδινίου καὶ στὸν Βαλὴ τῆς Σμύρνης. Ἐκκλησιαστικὰ ὑπαγόταν στὸν Ἡλιοπούλεως καὶ Θείρων, ποὺ εἶχε ἔδρα τὸ Ἀϊδίνι. Ὁ μητροπολίτης τὸ ἐπισκεπτόταν 10 φορὲς τὸν χρόνο. Χωριζόταν στὸ *Πάνω* καὶ στὸ *Κάτω Ναζλί*. Στὸ Πάνω κατοικοῦσαν οἱ Τοῦρκοι. Ὁ πληθυσμὸς του στίς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα ἦταν 8000 χριστιανοὶ Ἕλληνες προερχόμενοι ἀπὸ τὴ Σπάρτα Πισιδίας, τὴ Μάκρη, Κύπρο, Κρήτη, Μακεδονία, Δωδεκάνησα, Ἡπειρο καὶ Ἄνδρο. Ὑπῆρχαν ἀκόμη καὶ λίγοι Ἀρμένιοι καὶ Ἑβραῖοι. Οἱ ὑπόλοιποι ἦταν Τοῦρκοι (10-12 χιλιάδες). Ὁλόκληρος ὁ χριστιανικὸς πληθυσμὸς του αἰχμαλωτίστηκε τὸ 1919-1925 καὶ ὀδηγήθηκε στὴν Καισάρεια. Οἱ Τοῦρκοι ἀποκαλοῦσαν τὸ *Ναζλί Γκιοῦρ Ἰσμίρ*, ἴσως ἐξ αἰτίας τοῦ ἔθνιαμοῦ τῶν κατοίκων. Ἀνάμεσα στὰ δύο *Ναζλί*, ποὺ ἀπέχον μιστὴ ὥρα, διερχόταν ὁ σιδηρόδρομος, ἐνῶ ἡ σύνδεση τῶν δύο μαχαλάδων γινόταν μ' ἓνα καλύτεριμί, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τοῦ ὁποίου ὑπῆρχαν λαχανόκηποι καὶ τοῦρκικα νεκροταφεῖα. Ὁ ἑλληνικὸς μαχαλὰς ἀρχίζει ἀπὸ τὸν σταθμὸ τοῦ τρένου, διακοπτόταν ἀπὸ τὴν ἀγορὰ καὶ συνέχιζε. Ἀκολουθοῦσε ὁ ἐβραϊκὸς καὶ αὐτὸν ὁ ἀρμένικος. Κεντρικὸς δρόμος ἦταν ἐκεῖνος τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ σταθμοῦ, ὅπου ὑπῆρχαν καὶ καφενεῖα. Ἦταν κατασκευασμένος μὲ φυτεὺς πέτρες καὶ μ' ἓνα αὐλάκι στὴ μέση γιὰ τὴν ἀποχέτευση τῶν νερῶν. [βλ.: Κ.Μ.Σ., Ἀρχεῖο Ὑλικὸ Προφορικῆς Παράδοσης, Καρία, Φάκ. *Ναζλί* (Κρ. 20). Πληροφορητὲς Παντελεὴς Βάβουλας, Μαρία Εὐαγγέλου, Εὐθ. Μιχαηλίδης]. Ἐπίσης ἐδῶ τὴ φωτογραφία ἀπὸ τὸ Μεγάλο Χωριὸ (σελ. 276). βλ. καὶ Gaston Deschamps, *Sur les Routes d'Asie*, Paris, σ. 248-250.

18. Χάρης Κουτελάκης, «Ἀναδρομὴ στὴ σωματειακὴ δράση τῶν Τηλίων», *Δωδεκανησιακὰ Χρονικά*, Ζ' (1979), ἀνάτυπο, σ. 16. Πράγματι, ἀπὸ τοὺς ἐπιζήσαντες κατοίκους ποὺ στὰ 1930 ἔδωσαν σχετικὲς πληροφορίες, στὸ *Ναζλί* καὶ στὸ μαχαλὰ τῶν Ἑλλήνων ὑπῆρχε μιὰ μεγάλη ἐκκλησία στὰ 1919 μὲ δύο παπάδες, μὲ ξύλινο ὑψηλὸ καμπαναριό, ἀφιερωμένη στὸν Ἅγιο Νικόλαο. Σχετικὰ ἀναφέρθηκε ὅτι: «... Ἡ ἐκκλησία βρισκόταν ἀνάμεσα στοὺς δύο μαχαλάδες. Εἰκόνες εἶχε βυζαντινοῦ τύπου. Ἐρχονταν καλόγεροι ἀπὸ τὸ Ἅγιο Ὄρος καὶ ζωγράφιζαν. Στὴν αὐλὴ ἦταν σχολεῖο γιὰ ἄγρια. Ἦταν καὶ τὸ νεκροταφεῖο. Ὑστερα τὸ μετέφεραν κοντὰ στὸ τουρκοχώρι Γεργενί. Λεγόταν Ἅγιο Κωνσταντῖνος». βλ.: Κ.Μ.Σ., Ἀρχεῖο Ὑλικὸ Προφορικῆς Παράδοσης, Καρία, Φάκ. *Ναζλί* (Κρ. 20).

19. Τὸ «Κατάστιχο» τῆς Ἀδελφότητάς τους γιὰ τὸ ἔτος 1893 ἀναφέρει 38 Τηλίους στίς 24 Ὀκτωβρίου. Τὸ «Κατάστιχο» τῆς Ἀδελφότητάς τῶν Τηλίων στὸ *Ναζλί* ἔχει διαστάσεις 18 × 28 cm., φύλλα καντριγιτὲ 51, ἀριθμημένα ἀπὸ τὸν γράφοντα (ἔχουν ἀποκοπῆ βίαια 11 φύλλα μεταξὺ τοῦ 14ου καὶ τοῦ 15ου, τὰ ὁποῖα δὲν συμπεριλήφθηκαν στὴ συνολικὴ ἀριθμη-

πεύουν οικογένειες ή μεμονωμένα άτομα), θετική και σημαντική όπωσδήποτε, συνέβαλε στη σύμπληξη κάποιας αγαθοεργού 'Αδελφότητας'²⁰, ή όποια όργανώθηκε ούσιαστικά τό 1893.

Σκοπός τής 'Αδελφότητας ήταν, καθώς φαίνεται από τό διασωθέν «Κατάστιχο», ή οικονομική ενίσχυση τών Τηλιών πού έφθαναν στό Ναζλί, έως ότου βρούν έργασια, και ή χορήγηση χαμηλότοκων δανείων πρós τís εκκλησίες, τís κοινότητες και τό μοναστήρι του νησιού τους²¹.

Ό έντοπισμός και ή άνεύρεση του «Κατάστιχο» τής 'Αδελφότητας τών Τηλιών στό Ναζλί μπορεί νά θεωρηθεί μεγάλη τύχη για τήν ιστορία τής Τήλου και τών κατοίκων τής διασποράς, γιατί άποτελεί πολύτιμη πηγή πληροφοριών. Από τís καταγραφές του, προτίθεμαι νά παρουσιάσω τís άξιολογότερες, κατά χρονολογική σειρά.

Στό φ. 2, με χρονολογία «Ναζλίον τή 24η 8τωβρίου 1893», δίδεται ή ταυτότητα τής 'Αδελφότητας με τήν άκόλουθη χαρακτηριστική διατύπωση:

Κατάστηχον πρós ένθύμησιν τών ένταύθα εύρισκομένων τής Νήσου Τήλου προσφέρουν διά συνδρομής εκάστου, ποσού τι όπως χρειασθή εις Έρουός σκοπός τής Πατρίδος μας εις όλας ώρίσουν οί φέροντες τά όνόματα ώς εξής.

'Ακολουθεί πίνακας 38 όνομάτων με τά αντίστοιχα ποσά σέ γρόσια και είναι άξιοσημείωτο ότι ελάχιστοι από αύτους συνεισέφεραν ποσό χαμηλότερο τών 50 γροσίων.

ση), στάχωμα χάρτινο χονδρό με πάνινη ράχη και ή κατάστασή του είναι καλή. Οι καταγραφές δέν άκολουθούν συνεχή χρονική σειρά. Η ύψηλότερη χρονολογία είναι τό 1893 και ή χαμηλότερη τό 1921 (φ. 39).

20. Η παρουσία της έντοπίστηκε για πρώτη φορά από τόν γράφοντα (βλ. *Ιστορικό Έργειο νήσου Τήλου*, Αθήνα 1979, Έγγραφο 147), και πριν έντοπιστεί τό «Κατάστιχο» έγινε κάποια εκτενέστερη άναφορά με βάση σκόρπιες γραπτές ειδήσεις. Βλ.: Χάρης Κουτελάκης, «Αναδρομή στη σωματειακή δράση τών Τηλιών», *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, Ζ' (1979), σ. 16, 37. Από τά όνόματα πού ήδη καταχωρίζονται τό 1893 στό Κατάστιχο, φαίνεται ότι ή 'Αδελφότητα ως ιδέα και πράξη άνδρώθηκε στα χέρια τών *Μεγαλοχωριτών*. Αυτό δέν αποκλείει άσφαλώς τή μετακίνηση και τή δράση *Μικροχωριτών*, άν όχι στό Ναζλί, τουλάχιστον στα άλλα μέρη τής Μ. Ασίας πού σημειώσαμε. Οι προφορικές παραδόσεις, τά ήθη και έθιμα, ή άρχιτεκτονική του χωριού είναι άψευδείς μάρτυρες τής επίδρασης πού άκούσε ή λεγόμενη «Ανατολή».

21. Χάρης Κουτελάκης, *Άγιος Παντελεήμονας Τήλου*, Αθήνα 1985, σ. 48 (β' έκδοση).

ΧΑΡΗΣ ΜΙΧ. ΚΟΥΤΕΛΑΚΗΣ

Ὁ πίνακας τῶν πρώτων μελῶν ἔχει ὡς ἑξῆς:

1.	Γρηγόριος Ἱεροδιάκονος	γρ.	120
2.	Ἰωάννης Μιχαλάντος	»	105
3.	Παντελής Α. Καμμά	»	120
4.	Παντελής Γιανακῆς	»	105
5.	Ἀντώνιος Τσουκαλάς	»	100
6.	Νικόλαος Μιχαλουδῆς	»	100
7.	Ἰωάννης Μανώλης	»	120
8.	Ἐμμανουήλ Δ. Νυκίτας	»	150
9.	Ἰωάννης Χ" Νισυρίου	»	100
10.	Νικόλαος Δ. Σταμάτη	»	100
11.	Σταμάτιος Α. Σπανός	»	100
12.	Σταμάτιος Ν. Χρηστοφορίδης	»	202,20
13.	Ἡλίας Π. Καμμᾶς	»	100
14.	Γεώργιος Χ" Γεωργίου	»	120
15.	Παντελής Τσουκαλάς	»	67,20
16.	Παντελής Σκεοφίλαξ	»	60
17.	Ἐμμανουήλ Α. Μανόλακας	»	22,20
18.	Παντελής Παπᾶ Γεωργίου	»	45
19.	Νικόλαος Ἰ. Μανηκατίδης	»	60
20.	Ἀντώνιος Βεργῆς	»	67,20
21.	Μιχαῆλ Γιανακῆς	»	80
22.	Νικόλαος Βεργῆς	»	60
23.	Νικόλαος Συριανός	»	60
24.	Δημήτριος Μ. Καμπούρης	»	45
25.	Πολυχρόνιος Γεωργίου	»	30
26.	Νικόλαος Γεωργ. Ἀτσιγκάνου	»	22,20
27.	Νικόλαος Δ. Γεωργίου	»	45
28.	Σταμάτιος Φραγκονίκολας	»	45
29.	Νικόλαος Μανόλακας	»	45
30.	Ἀναστάσιος Χ" Γεωργίου	»	22,20
31.	Νικόλαος Ἰωάννου Οἰκονόμου	»	22,20
32.	Παντελής Παπᾶ Μεθοδίου	»	30
33.	Ἰωάννης Μανικάτος	»	12
34.	Μιχαῆλ Ἡ. Χ" Γεωργίου	»	45
35.	Γεώργιος Σακελλαρίδης	»	45
36.	Μιχαῆλ Ν. Μακρῆς	»	90
37.	Παναγιώτης Γεωργιάδης	»	30
38.	Ἰωάννης Χαλκίτης	»	45

σύνολο

γρ. 2.739,20

Στό φ. 3 καταχωρίζονται, στις 20 Νοεμβρίου 1894, τριανταπέντε όνόματα, μεταξύ τών οποίων νέα μέλη ό Παντελής Χ. Μαγγαρά, Μιχάλης Ψιχογιός, Άντώνιος Ν. Καπνουδάκης, Νικόλαος Συργιανού, Νικόλαος Στιακός και Γεώργιος Γεωργιάδης. Όστόσο τό ποσό πού συγκεντρώθηκε άνέρχεται μόνο σέ 834,20 γρ.

Στό φ. 4, μέ ήμερομηνία «9βρίου 2 Ναζλή», καταχωρίζονται 34 μέλη, από τά όποία δεκατέσσερα άναφέρονται για πρώτη φορά. Είναι δε τά έξής:

Ίωάννης Γ. Οικονόμου, Νικόλαος Ι. Μανικατίδης, Άντώνιος Γ. Οικονόμου, Παντελής Ν. Λογοθέτου, Άντώνιος Γεωργαράς, Γεώργιος Ζαφείρης, Παντελής Ν. Τσουκαλάς, Μιχαήλ Νοταρίου, Νικόλαος Δ.Γ. Οικονόμου, Μιχαήλ Α. Χ" Γεωργίου, Παντελής Τσεσεμελής, Μιχ. Μανικάτος, Παντελής Φουντοόκος και Νικ. Μ. Γιαννακής.

Είναι χαρακτηριστικό, σέ σχέση μέ τήν καταχώριση τών ποσών του 1893, ότι τώρα κανένα μέλος δέν έχει συνεισφέρει περισσότερα από 22 γρ., ότι τό συνολικό ποσό μόλις πού έφθασε τά 627,10 γρ. και ότι, παρά τόν μεγάλο αριθμό τών νέων προσώπων, τό σύνολο τών καταχωρισμένων όνομάτων διαρκώς έλαττώνεται.

Για τό έπόμενο έτος, «1896 9βρίου 8» (φ. 5), τό σύνολο τών μελών πού κατέβαλαν τή συνδρομή τους άνέρχεται σέ 37, τό ποσό πού συγκεντρώθηκε ήταν 778,20 γρ. και, σέ σχέση μέ τά προηγούμενα έτη, τώρα εμφανίζονται τρία νέα μέλη: Νικόλαος Ί. Καμπούρης, Κων/νος Π. Σταματέλλος, Παναγιώτης Κατσιλλής.

Στήν καταγραφή του 1897, «Ίαννουαρίου 20», ό αριθμός τών μελών πού κατέβαλαν τή συνδρομή τους μειώθηκε στα 29, τό συνολικό ποσό άνήλθε στα 616,20 γρ. και τά νεοαναφερόμενα όνόματα είναι τών: Άντώνιου Χ" Μιχάλη, Παντ. Καραγιόργη και Νικόλ. Τσαντιρμά (φ. 7).

Τό 1898 ό «κατάλογος συνδρομής» περιλαμβάνει 39 μέλη μέ συνολικό ποσό 845,20 γρ. και μέ ένα μόνο νέο μέλος, τόν Μιχάλη Ν. Μακρή (φ. 6^ν-7).

Τό έπόμενο έτος ό αριθμός τών συνδρομητών άνέρχεται σέ 43 (φ.7^ν). τά καταβληθέντα ποσά κυμαίνονται από 12 γρ. μέχρι και 115, τό συνολικό ποσό πού συγκεντρώθηκε ήταν 1.222 γρ. και τά νέα πρόσωπα, σέ σχέση μέ τά προηγούμενα έτη, περισσότερα από πέντε, ήτοι: άδελφοί Άρβανιτόπουλοι, άδελφοί Καρταπάνη, Ίωάννης Καρταπάνης, Γεώργιος Μαστρομυχάλης και Φίλιππος παπα-Ίωάννου.

Στις 12 Νοεμβρίου του 1900 (φ. 8) ό αριθμός τών συνδρομητών έφθασε τούς 31, τό ποσό βάσης ήταν 23 γρ. και τό σύνολο άνήλθε στα 782 γρ. Νέο μέλος ήταν ό Φίλιππος Ίωάννου (Νισύριος).

Ὁ Κωσταντῆς καὶ ἡ Μαρία Σταματέλλου.
(Φωτογραφικὸ Ἄρχειο Χ.Μ. Κουτελάκη).

Κατασκευὴ τοῦ Μεγάλου Χοχλακαριοῦ ἀπὸ τὸ γραφεῖο «Πρόνοια-
Ἔργασια».
(Φωτογραφικὸ Ἄρχειο Χ.Μ. Κουτελάκη).

Γιὰ τὸ ἔτος 1901 ὁ κατάλογος ἀναφέρει 27 μέλη, ἀπὸ τὰ ὁποῖα πρωτοεμφανιζόμενος εἶναι ὁ *Νικόλαος Μ. Κωνσταντάκης*, ἐνῶ τὸ συνολικὸ ποσὸ ἀνῆλθε σὲ 657 γρ. (φ. 8^ν).

Τὸ 1902 μειώνεται ἀπότομα ὁ ἀριθμὸς τῶν συνδρομητῶν (12 μέλη) καὶ φυσικὰ τὸ σύνολο τῶν καταβολῶν (334 γρ.), φ. 9.

Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ, ὅτι ὁ ταμίας στὸ πάνω τμῆμα τῆς σελίδας καταγράφει ὡς κεφάλαιο τῆς Ἐδελφότητος Ναζλίου γιὰ τὶς 30 9βρίου 1897, γρ. 5.834,20. Ὁ ἴδιος (Ἡλίας Π. Χ" Καμμᾶ) ἀναφέρει στὸ φ. 51 ὅτι τὸ πιδὸ πάνω ποσὸ παρέλαβε ἀπὸ τὸν προηγούμενο ταμία, τὸν Ἀντώνιο Βεργῆ.

Ἀπὸ τὸ 1902 κ.ἑ. καμμία καταχώριση συνδρομῶν δὲν ἀναφέρεται. Πιθανότατα αὐτὸ συμβαίνει (σύμφωνα μὲ ὅσα καταγράφονται στὰ ὑπόλοιπα φύλλα τοῦ Κατάστιχου) γιὰτὶ ἡ Ἐδελφότητα τῶν Τηλίων Ναζλίου ἀπέκτησε ἀντιπροσώπους στὸ νησί (Τήλος) στοὺς ὁποίους παραδόθηκε καὶ τὸ Κατάστιχο. Ἴσως ὁμως νὰ ὑπῆρξε κι ἄλλος λόγος, ποὺ ἀγνοῶ. Πάντως ἀπὸ τὸ 1904 ἀντιπρόσωποι τῆς Ἐδελφότητος δανεῖζουν χρήματα στὴ Δημογεροντία τοῦ Μεγάλου Χωριοῦ Τήλου (φ. 44^ν καὶ φ. 46^ν - 47). Ἄς σημειωθεῖ ὅτι γιὰ τὰ ἔτη 1904 ἕως 1906 ἀντιπρόσωποι στὸ νησί ἦταν οἱ *Α. Βεργῆς, Π. Συριανὸς καὶ Μιχ. Χριστοφόρου*.

Στὶς διάσπαρτες σημειώσεις τοῦ Κατάστιχου τῆς Ἐδελφότητος κατορθώσαμε νὰ βροῦμε τὰ ὄνόματα ὀρισμένων ἀπὸ τοὺς διατελέσαντες ταμίες. Στὸ φ. 51 ἀναφέρεται ὅτι τὸ 1895 ὁ Ἀντώνιος Βεργῆς ἀντικατέστησε τὸν Ἀντώνιο Τσουκαλά. Στὸ ἴδιο φύλλο καταχωρίζεται τὸ ὄνομα τοῦ Ἡλίου Π. Χ" Καμμᾶ, γιὰ τὸν ὁποῖο ἔγινε λόγος λίγο πρὶν. Στὸ φ. 50^ν γιὰ τὸ ἔτος 1902 ὁ ταμίας Ἰωάννης Π. Καμμᾶ ἀντικατέστησε, ὅπως ἀναφέρεται, τὸν Παναγιώτη Γεωργιάδη.

Οἱ σημειώσεις τοῦ φ. 49^ν, ὅπου ἀναφέρεται ὡς ταμίας ὁ Νικόλαος Ἰ. Μανικατίδης (ἀντικαταστάτης τοῦ Ἰωάννη Π. Καμμᾶ), καλύπτουν τὸ χρονικὸ χάσμα ποὺ μεσολαβεῖ μεταξὺ τῆς καταγραφῆς τῶν συνδρομητῶν τοῦ 1902 καὶ τῆς ἐμφάνισης ἀντιπροσώπων τῆς Ἐδελφότητος στὴν Τήλο τὸ 1904. Βέβαια δὲν καταχωρίζονται πλέον συνδρομητὲς καὶ συνδρομὲς στὸ ἔτος 1903, ἀλλὰ ἡ καταγραφή τοῦ ταμία, ὅτι: *αὐθμερὸν ἐστάλησαν εἰς μὲν τὴν Δημογεροντίαν λίραι Τουρκίας εἴκοσι πέντε = ἀρ. 25, εἰς δὲ τὴν ἱερὰν Μονην Ἀγίου Παντελεήμονος τέσσερις χιλιάδες γρ = ἀριθμ. 4000*, ἀποδεικνύει ὅτι ἡ Ἐδελφότητα Τηλίων τοῦ Ναζλίου ἐξακολουθεῖ νὰ ὑφίσταται ἐκεῖ.

Τὸ ἔτος αὐτὸ (1903) τὸ συνολικὸ ποσὸ σὲ ρευστὸ ἀνερχόταν σὲ 6.937 γρ. καὶ σὲ ἀποδείξεις σὲ 8.649, δηλαδὴ τὸ κεφάλαιο τῆς Ἐδελφότητος ἀνερχόταν σὲ 15.586 γρ. (φ. 49^ν).

Φαίνεται ὅτι μετὰ τὸ 1902, ὅταν ἔγινε ἡ τελευταία ἀναλυτικὴ καταγραφή τῶν μελῶν καὶ τῶν συνδρομῶν τους (φ. 9), οἱ ἰθύνοντες τὴν Ἐδελφότητα ἀποφάσισαν νὰ καταστρώσει ὁ ταμίας τὰ χρέη τῶν διαφόρων

Ὁ Νικόλας Χριστοφόρου, παππούς τοῦ Νίκου Καμπούρη.
(Φωτογραφικό Ἄρχειο Χ.Μ. Κουτελάκη).

πρὸς τὴν φιλόπτωχο Ἀδελφότητα, εἴτε αὐτὰ ἐμφανίζονταν μὲ γραμμάρια, εἴτε μὲ ἀποδείξεις, εἴτε χωρὶς αὐτά. Ἔτσι τὰ ἐπόμενα φύλλα τοῦ Κατάστιχου (10-19, χωρὶς νὰ συμπεριλάβω ὅσα κάποιος ἢ κάποιος βίαια ἀπέσπασαν στὸ παρελθόν²²) εἶναι γεμάτα ἀπὸ καταγραφὲς χρεῶν.

Τὸ 1895, τὴν 1η Μαρτίου, ἡ Ἀδελφότητα δανεῖζει 776 γρ. στὸν Ἀντώνιο Βεργῆ καὶ τὸν Ἑμμ. Νικήτα γιὰ διάστημα 7 μηνῶν καὶ εἰσπράττει τόκο 64 γρ. Ἐπίσης δανεῖζει γιὰ τὸ ἴδιο ἔτος τοὺς Παντελῆ Γιαννακῆ καὶ Παντελῆ Τσεσεμελῆ μὲ 1.245 γρ., τοὺς Σταμάτιο Χριστοφόρου καὶ Ἑμμ. Νικήτα μὲ 1.800 γρ., καὶ πολλοὺς ἄλλους Τηλιακοὺς, μέλη τῆς, οἱ ὅποιοι υπογράφουν σχετικὰ γραμμάρια (φ. 10-19). Γενικά, ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῶν καταγραφῶν τοῦ ταμῖα στὰ προαναφερόμενα φύλλα τοῦ Κατάστιχου, φαίνεται ὅτι ὅλοι ἀνεξαιρέτως οἱ Τηλιακοί, τουλάχιστον μέχρι τὸ 1901, εἶχαν δανειστεῖ διάφορα ποσά. Ἀκόμα καὶ ὁ *ἱεροδιάκονος Γρηγόριος*²³ ἀναφέρεται τρεῖς φορές (1898, 1901 καὶ 1903) δανειζόμενος μαζί μὲ τοὺς Νικόλαο Οἰκονόμου καὶ Ἑμμ. Καρνασόπουλο (φ. 12, 24^v καὶ 17).

Πρέπει ἐπίσης νὰ ἀναφερθεῖ ἐδῶ ὅτι οἱ τόκοι κυμαίνονταν ἀπὸ 9 μέχρι καὶ 12%. Κατὰ τὸ 1903 πολλὰ ἀπὸ τὰ μέλη τῆς Ἀδελφότητος εἶχαν ἐπιστρέψει ὀριστικά ἴσως στὴν Τήλο, κι αὐτὸ συμπεραίνεται ἀπὸ τὶς σημειώσεις τοῦ ταμῖα στὰ φ. 24-25, ὅπου, στὸ περιθώριο τῶν σελίδων, ἀπέναντι ἀπὸ τὰ ὀνόματα τῶν ὀφειλετῶν, σημειῶναι στερεότυπα *ἐστάλησαν εἰς Τήλον* (οἱ ἀποδείξεις χρεῶν). Τοῦτο ἐξηγεῖ, ὡς ἓνα βαθμὸ, γιὰ τι πλέον ἀπὸ τὸ 1904 ἡ Ἀδελφότητα ὀρίζει ἀντιπροσώπους τῆς καὶ σταῖ δυο χωριά τῆς Τήλου²⁴ καὶ γιὰτι τελικὰ βρέθηκε τὸ Κατάστιχο στὸ νησί²⁵.

Ἀνάμεσα στοὺς δανεισμοὺς στοὺς ὁποίους προβαίνει ἡ Ἀδελφότητα, οἱ πιὸ ἐνδιαφέροντες εἶναι ὅσοι συνάπτονται μὲ τὶς ἐκκλησιαστικὲς ἀρχὲς τοῦ νησιοῦ καὶ τὶς Δημογεροντίες. Οἱ σημειώσεις στὸ Κατάστιχο ἀναφέρουν ἀξιόλογα δάνεια ποὺ αὐξάνουν σημαντικά τὸ κεφάλαιο τῆς Ἀδελφότητος, ἐξ αἰτίας τῶν τόκων ποὺ ἀποφέρουν. Ἀπὸ τὶς σκόρπιες κατα-

22. Βλ. πιὸ πρὶν, τὴ σημείωση 19.

23. Πρόκειται γιὰ τὸν *Γρηγόριο Χαέ*, γιὰ τὸν ὁποῖο περισσότερο βλ.: Χάρης Κουτελάκης, *Ἅγιος Παντελεήμονας Τήλου*, Ἀθήνα 1985, σ. 133 (β' ἔκδοση).

24. Γιὰ τὴν ἔπαρξη ἀντιπροσώπου στὸ Μικρὸ Χωριὸ εἶναι εὐγλωττὴ ἡ μαρτυρία μιᾶς ἀπόδειξης μὲ χρονολογία 2.2.1910. Βλ.: Χάρης Κουτελάκης, «Ἀναδρομὴ στὴ σωματειακὴ δράση τῶν Τηλιῶν», *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, Ζ' (1979), σ. 16-17.

25. Τὸ Κατάστιχο ἤδη βρισκόταν στὴν Τήλο τὸ 1909, σύμφωνα μὲ ὅσα ἀναφέρονται στὸ φ. 44, ὅπου ὁ ταμῖας-ἐκπρόσωπος τῆς Ἀδελφότητος στὴν Τήλο σημειώνει: «1909 10βρίου 26 ἔλαβα μετρητὰ ἀπὸ τὸν Μιγάλη Κωνσταντάκη ἀπὸ τῆς ἐν ναζλίου Ἀδελφότητος, χρήματα γρ. 339,10». Βλ. ἐδῶ τὴ σημείωση 30.

γραφές των ταμιών αναφέρω όσες έντόπισα κατά έτη και κατά άρχές (πολιτικές και εκκλησιαστικές):

Λογαριασμός Δημογεροντίας Τήλου – Μεγάλο Χωριό

Φ. 24: «28 9βρίου 1903 έστάλησαν εις τήν Δημογεροντίαν Τήλου λίρες Τουρκίας είκοσι πέντε (25), γρ. 3.087,20». 'Η ίδια καταγραφή αναφέρεται και στο φ. 49^ν.

Φ. 46^ν: «1904 Μαρτίου 24 δάνειον παρά των άντιπροσώπων κ.κ. Βεργή, Μ. Χρηστοφόρου και Π. Συριανού 25 λίρες όθωμανικές και παράδες 121, γρ. 3.025. Διαφορ. νομισμ. Ναζλί - Τήλου γρ. 50 σὺν έτήσιος τόκος 12%^ω γρ. 369, σύνολον γρ. 3.444 Πληρωτέα διά γραμματίου κατά τὰ τέλη τρέχοντος Αύγούστου²⁶».

Φ. 46^ν: «1905 Μαρτίου 24 δάνειον παρά των άντιπροσώπων τής 'Αδελφότητος 25 λίρες όθωμ. και λιανά, γρ. 3.075 σὺν έτήσιος τόκος²⁷ 12% σύνολον 3.444».

Φ. 46^ν: «1906 'Απριλλίου δάνειον παρά των άντιπροσώπων τής έν Ναζλίφ 'Αδελφότητος λίρας 25, γρ. 3.025 τόκος ένός έτους πρὸς 12%^ω σύνολον 3.388²⁸».

Φ. 37: «Κοινότης Μεγάλου Χωρίου, άνευ γραμματίου γρ. 1.000²⁹».

Φ. 37^ν: «Γραμμάτια και τρεχούμενοι Λογαριασμοί: 'Αριθμ. 18. 'Απόδειξις Δημογεροντίας γρ. 3.388, τή 27 Μαρτίου 1911³⁰». Φαίνεται ότι τὸ

26. Στις 22 Αύγ. 1904 ή Δημογεροντία αποπλήρωσε τὸ χρέος της καταβάλλοντας 14½ εικοσάφραγκα (= 1537 γρ.), 14 λίρες 'Αγγλίας (= 1862 γρ.) και 2 Μεζήτια (= 45 γρ.). Φ. 47.

27. 'Η Δημογεροντία αποπλήρωσε έντός του 1905 μόνο τὸς τόκος του δανείου. Στο φ. 44^ν ὁ ταμίας σημείωσε: «έλαβα 2 λίρας 'Αγγλίας και 6 Μεζήτια άπέναντι των τόκων του δανείου του 1905 τής Δημογεροντίας». Πάντως στο φ. 47 καταγράφεται ότι τὰ 3444 γρ. «έμβάσθησαν εις τὸς άντιπροσώπους εις τὰς 18 'Ιαννουαρ. 1906 και έξωφλήθη».

28. Τὸ δάνειο έξωφλήθηκε στις 11 Σεπτεμβρίου 1906 με τήν καταβολή 25 λιρῶν όθωμανικών, 2½ λιρῶν 'Αγγλίας, 1 Μεζήτι και 8 λιανά (φ. 47).

29. Δέν καταχωρίζεται ήμερομηνία και γι' αὐτὸ δέν εἶμαι σίγουρος άν τὸ δάνειο συνάφθηκε πριν τὸ 1920, γιατί στο φ. 26^ν του Κατάστιχου, με χρονολογία 1920 και με ίδιο μελάνι, υπάρχει ή άκόλουθη σημείωση: «Τρεχούμενα Κοινότητος επί Ι. Οίκονόμου γρ. 1000». Προφανώς πρόκειται για τὸ ίδιο ποσὸ δανείου που συνάφθηκε πριν ή γύρω στὰ 1912 «επί Ι. Οίκονόμου». Διαφορετικά, θά αναφερόταν τὸ ποσὸ σὲ φράγκα ή λίρες 'Ιταλίας και όχι σὲ γρόσια, άφου οί 'Ιταλοί έγκαταστάθηκαν στὰ Δωδεκάνησα τὸ 1912 και έφάρμοσαν τὸ ιταλικὸ νομισματικὸ σύστημα. Βλ.: Χάρης Κουτελάκης, «'Αναδρομή στη σωματειακή δράση των Τηλίων», *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, Ζ' (1979), σ. 17-18 και σημ. 24.

30. Τὸ 1911 ένα άπό τὰ παλαιά μέλη τής 'Αδελφότητος στο Ναζλί, ὁ Φίλιππος του

ποσὸ αὐτὸ ἀντιπροσωπεύει δάνειο 25 λιρῶν Τουρκίας μὲ τὸν τόκο τους, ποὺ καταβλήθηκε «1911 Μαρτίου 26 εἰς τὸν Μουχτάρη», σύμφωνα μὲ τὴν καταχώριση στὸ φ. 43^ν τοῦ Κατάστιχου.

Πάντως ἡ Δημογεροντία εἶχε συνάψει δάνειο καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1911, προφανῶς τὸ 1910. Δὲν ἔχει καταχωρισθεῖ στὸ Κατάστιχο ἡ δανειοδότηση, ἀλλὰ γίνεται φανερὴ ἀπὸ τὶς σημειώσεις στὰ φ. 42^ν καὶ 44, ὅπου ὁ ταμίας σημείωσε: «1911 Μαρτίου 6 μετρητὰ ληφθέντα ἐκ κοινοτικοῦ δανείου 4.409 γρ. ἀπὸ μουχτάρη Ἰ. Γ. Οἰκονόμου. Τόκοι κοινότητος 363».

Αὐτὴ ἦταν ἡ τελευταία ἀναλυτικὴ καταγραφή δανειοδότησης τῆς Δημογεροντίας Τήλου μέχρι τὸ 1921 ποὺ παύουν νὰ καταχωρίζονται οἱ λογαριασμοὶ στὸ Κατάστιχο τῆς Ἀδελφότητος Ναζλίου. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι στὰ 10 αὐτὰ χρόνια (1912-1921) ἡ Ἀδελφότητα ἔπαυσε νὰ δανειοδοτεῖ τὴ Δημαρχία, εἴτε γιατί ἐξαντλήθηκαν τὰ ταμειακὰ ἀποθέματα εἴτε γιατί ἡ Δημαρχία δὲν εἶχε ἀνάγκη. Τὸ πιθανότερο εἶναι οἱ καταχωρίσεις νὰ ἔγιναν σ' ἓνα νέο βιβλίο μὲ ἐπικεφαλίδα: «Βιβλίο Ἀντιγραφῆς Πράξεων», τὸ ὁποῖο «ἄνοιξε» ἡ Δημαρχία ὡς «Βιβλίο Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπῆς» στίς 14 Ἰουνίου 1920, ἀλλὰ ποὺ ἦταν ἀρχικὰ (πρὶν πάρει τοὺς δύο προαναφερόμενους τίτλους) ἓνα Κατάστιχο 304 σελίδων, μέσα στὸ ὁποῖο γινόταν ἡ ἐκκαθάριση καὶ ἀναγραφὸταν ἡ διαχείριση τῆς περιουσίας «τῆς τῶν Τηλιῶν Ἀγαθοεργοῦ Ἀδελφότητος Ναζλίου»³¹.

Δανειοδότηση Δημογεροντίας Μικροῦ Χωριοῦ

Σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ δανειοδότηση τῆς Δημογεροντίας τοῦ Μικροῦ Χωριοῦ, τὸ Κατάστιχο δὲν παρέχει παρά μόνο μία εἰδηση. Στὸ παράφυλλο τοῦ τέλους, ὁ διαχειριστὴς σημειώνει μὲ μπλὲ μελάνι: «9 Φεβρουαρίου ἐν τῇ κοινότητι Μικροῦ Χωρίου γρ. 1000».

Γνωρίζουμε βέβαια τὴν περίπτωση δανειοδότησης στίς 2 Φεβρουαρίου 1910 μὲ 400 γρόσια³².

παπα-Ἰωάννου Δ. Καμᾶ, τὸν ὁποῖο εἶδαμε στὸν κατάλογο συνδρομητῶν τοῦ 1899 νὰ καταβάλλει συνδρομὴ 110 γρ., εἶναι στὴν Τήλο δημογέροντας. Μὲ πρωτοβουλία του συγκαλεῖται τὸ δημαρχιακὸ συμβούλιο μόλις 2 μέρες μετὰ τὴν καταγραφή τοῦ χρέους τῶν 3388 γρ., δηλαδὴ στίς 29 Μαρτίου 1911, μὲ θέμα «περὶ ἀνασυστάσεως τῆς τῆως ἐφοροεπιτροπῆς τῆς τῶν Τηλιῶν ἀγαθοεργοῦ ἀδελφότητος, τὴν τῆως ἐδρεύουσαν ἐν Ναζλίφ...». Βλ.: Χάρης Κουτελάκης, «Ἀναδρομὴ στὴ σωματειακὴ δράση τῶν Τηλιῶν», *Δωδεκανησιακὰ Χρονικά*, Ζ' (1979), σ. 17, καὶ τὴ σημείωση 23.

31. Βλ.: Χάρης Κουτελάκης, *ὁ.π.*, σ. 32, τὴ σημείωση 30.

32. Στὸν ἴδιο, *ὁ.π.*, σ. 16-17.

Δανειοδότηση ναοῦ Ταξιαρχῶν

Ἡ ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν, ὁ ὁποῖος ἀνηγέρθη τὸ 1827 καὶ ἀποτελεῖ τὴν καθέδρα τοῦ Μεγάλου Χωριοῦ³³, εἶχε καὶ κτηματικὴ περιουσία³⁴, τῆς ὁποίας τὰ εἰσοδήματα δὲν ἐπαρκοῦσαν γιὰ νὰ καλύψουν τὶς ἀναφυόμενες κάθε φορὰ ἀνάγκες. Ἔτσι, ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐπιτροπὴ ἀναγκαζόταν ὄχι μόνον νὰ διενεργεῖ ἐράνους, ἀλλὰ καὶ νὰ δανεῖζεται χρήματα. Ὑπάρχουν εἰδήσεις γιὰ λήψη δανειῶν ἀπὸ τὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα τῆς Τήλου³⁵ στὸ παρελθόν. Ἀντίθετα, οἱ εἰδήσεις ἀπὸ τὸ Κατάστιχο τῆς Ἀδελφότητος Τηλίων τοῦ Ναζλίου εἶναι μόνον δύο.

Ἡ μία βρίσκεται στὸ φ. 37, ὅπου ὁ ταμίας σημειώνει: «Ἱερὰ Ἐκκλησία Ταξιαρχῶν, ἄνευ γραμματίου γρόσια 137,50». Πρόκειται γιὰ δάνειο ποῦ συνάφθηκε στὰ 1911.

Ἡ ἄλλη εἰδηση ἔχει καταγραφεῖ στὸ φ. 42 μὲ χρονολογία 1915, «8βρίου 13», ὅπου ὁ ταμίας σημειώνει: «Νικόλαος Μανικάτος ἔλαβεν διὰ τὸν Ἀρχιστράτηγον 26 Φράγκα = Γρόσια 137,20».

Δανειοδότηση μονῆς Ἁγίου Παντελεήμονα

Συγκεντρωμένες μαρτυρίες γιὰ τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση τῆς μονῆς μπορεῖ νὰ βρεῖ κανεὶς σὲ μελέτη ποῦ πρόσφατα ἐκδόθηκε³⁶. Οἱ εἰδήσεις, πολλὲς καὶ ποικίλες, ἀντλήθηκαν ἀπὸ διάφορες πηγές. Ὡστόσο δὲν εἶχε ἐντοπιστεῖ ἀκόμα τὸ Κατάστιχο τῆς Ἀδελφότητος Τηλίων Ναζλίου, οἱ εἰδήσεις τοῦ ὁποίου εἴτε ἐπιβεβαιώνουν εἴτε πλουτίζουν περισσότερο καὶ δια φωτίζουν τὶς κατὰ καιροὺς σχέσεις τῶν καλογήρων μὲ τοὺς Τηλιακοὺς τῆς διασποράς.

Στὰ 1899 ἡ Ἀδελφότητα προσέφερε στὸ μοναστήρι 2.250 γρ.³⁷ Τὸ 1903, «9βρίου 28», δάνεισε «εἰς τὴν Ἱερὰν Μονὴν Ἁγίου Παντελεήμονος γρ. 1.474» (φ. 24).

Τὴν ἴδια χρονιά (1903, Νοεμβρίου 28) ὁ ταμίας Νικόλαος Ἰ. Μανικατίδης, ὡς ἐκπρόσωπος τῆς Ἀδελφότητος στὸ νησί, παρέλαβε 4.000 γρ. γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα (φ. 49).

33. Χάρης Κουτελάκης, *Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο νήσου Τήλου*, Ἀθήνα 1979, σ. 168.

34. Τοῦ ἴδιου, *Συμβολὴ στὸ τοπωνυμικὸ τῆς Τήλου*, Ἀθήνα 1982, σ. 16.

35. Βλ. σχετικὰ τὸ χφ. μὲ τίτλο: *Ταμείον Ἐκκλησιῶν*, σ. 86. Ἀφορὰ τοὺς ναοὺς τοῦ Ταξιαρχῆ καὶ τῆς Θεοτόκισσας Μεγάλου Χωριοῦ.

36. Χάρης Κουτελάκης, *Ἅγιος Παντελεήμονας Τήλου*, Ἀθήνα 1985 (β' ἐκδοση), σ. 39-57.

37. Τοῦ ἴδιου, «Ἀναδρομὴ στὴ σωματειακὴ δράση τῶν Τηλίων», *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, Ζ' (1979), σ. 16.

Στό φ. 36 έχει καταχωρισθεί ιδιαίτερη μερίδα για τὸ μοναστήρι, ὅπου σημειώνεται: «Μονὴ Ἁγίου Παντελεήμονος, γραμματίον ὑπὸ ἡμερομηνίαν [δὲν ἀναφέρεται³⁸] γρόσια 3.000. ἀνευ γραμματίου γρ. 881».

Στό φ. 51^v, μὲ χρονολογία 1913, Ἰουλίου 29, ὁ ταμίας σημειώνει: «ἐλάβαμεν ἀπὸ Ἡγούμενον γρ. 212». Βέβαια δὲν γνωρίζω, ἂν τὸ δάνειο ἀφορᾷ προσωπικὰ τὸν ἡγούμενο ἢ ὅλο τὸ μοναστήρι γιὰ τὸ ὅποιο ὁ ἡγούμενος ἐνεργεῖ ὡς ἐκπρόσωπος. Πάντως ἡ καταβολὴ τοῦ χρέους στίς 29 Ἰουλίου πρέπει νὰ σχετίζεται μὲ τὸ τέλος τοῦ πανηγυριοῦ τοῦ μοναστηριοῦ (ἐορτάζει 27 Ἰουλίου) καὶ μὲ τὴν καταμέτρηση τῶν ἐσόδων. Γεγονὸς ὡστόσο εἶναι, ὅτι στίς 21-4-1944 ὑπῆρχαν ἀκόμη 28 ἀνεξόφλητα γραμμάτια ἀξίας 17.063,50 γροσίων ἐπ' ὀνόματι τῆς Ἀδελφότητος Ναζλίου, τὰ ὅποια περιήλθαν, μὲ κοινὴ ἀπόφαση τῶν κατοίκων τῆς Τήλου, στὴν μονὴ τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα³⁹.

Βεβαίως θὰ πρέπει, μαζί μὲ τὰ γραμμάτια, νὰ περιήλθε στὸ μοναστήρι, στὴν Δημαρχία ἢ σὲ κάποια ἄλλη ἀρχὴ καὶ τὸ ταμειακὸ ὑπόλοιπο τῆς Ἀδελφότητος, ἀλλὰ κάτι τέτοιο δὲν ἀναφέρεται πουθενά ἀπ' ὅσα μπορῶ νὰ γνωρίζω. Πάντως, μέχρι τὸ 1923 ποὺ ὑφίσταται ἡ τελευταία καταγραφή, στὸ Κατάστιχο σημειώνονται τὰ ἐξῆς ποσά:

Ἔτος 1911   Ἔτος 1920

Γρ. 1924 (φ. 37^v)   Γρ. 27.130,25 (φ. 25-26^v)

Πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι τὰ χρονικὰ κενὰ ἀπὸ τὸ 1912 μέχρι τὸ 1920 καὶ ἀπὸ τὸ 1921 μέχρι τὸ 1923 καλύπτονται μὲ καταγραφὲς χρεῶν διαφόρων προσώπων πρὸς τὴν Ἀδελφότητα. Ἡ ἔλλειψη ἐτήσιου ἀπολογισμοῦ καὶ ἡ καταγραφή τοῦ ταμειακοῦ ὑπόλοιπου πρέπει νὰ καταλογιστεῖ στὴν ἀκαταστασία τοῦ ταμῆα ἢ στὴν πλημμελὴ ἀσκηση τῶν καθηκόντων τῆς ἐξελεγκτικῆς ἐπιτροπῆς. Βέβαια δὲν ἀποκλείεται νὰ τηροῦσαν ιδιαίτερο βιβλίον, ὅπως πιὸ πρὶν σημειώθηκε.

Οἱ λίγες ἀναφορὲς γιὰ τὰ πιὸ πάνω διαστήματα ἀφοροῦν δάνεια πρὸς τοὺς Τηλιακοὺς, *Παντελῆ Ἰ. Συριανὸ* (7.250 γρόσια τὸ 1919, ποὺ τὰ ἐξόφλησε τὸ 1921 μὲ τὴν καταβολὴ 1.370 δρχ. καὶ 80 ἰταλικῶν φράγκων), *Σταμάτιο Ν. Χριστοφόρου* (86 δρχ., ποὺ τὶς ἐξόφλησε ἐντὸς ἑπταμήνου

38. Ἀπὸ τὶς ἄλλες καταγραφὲς φαίνεται ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ ἔτος 1911. Ἐπειδὴ τὸ γραμμάτιο ἀφορᾷ δανειοδότηση προγενέστερου ἔτους.

39. Χάρης Κουτελάκης, «Ἀναδρομὴ στὴ σωματειακὴ δράση τῶν Τηλιῶν», *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, Ζ' (1979), σ. 37.

μαζί με τους τόκους, την 1η Νοεμβρίου 1921), *Ἀχιλλέα Χ' Μιχαήλ* (700 γρόσια, στίς 11 Μαρτίου 1923) και *Βασ. Κάτρη* (270 ἰταλικά φράγκα), που καταβλήθηκαν στίς 22 Ἰουλίου 1923 ἀπὸ χρέος τῆς 11ης Σεπτεμβρίου 1909 (φ. 36 καὶ 39).

Τὸ Κατάστιχο τῆς Ἀδελφότητας Τηλίων Ναζλίου δὲν παρέχει καμμία πληροφορία γιὰ τὸ πὼς ἀποφασίστηκε ἡ ἴδρυσή της οὔτε ἀναφέρει κάτι σχετικὸ μὲ τὴν ὑπαρξή καταστατικοῦ. Μερικὲς φορές ὁ ταμίας, ἀπὸ συμφυρμὸ τῶν δύο ἐννοιῶν, δηλαδὴ τοῦ *Κατάστιχου* ἢ τοῦ *Κατάλογου εἰσφορῶν* καὶ τοῦ *Καταστατικοῦ*, ἀναφέρει τὴν πρώτη ἐννοια μὲ τὸν ὄρο «Καταστατικό» (φ. 26, 27, 38, 43, 46).

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἀπὸ λίγες ἀναφορές, μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε μὲ κάποια προσέγγιση, ποιά ἦταν τὰ λειτουργικὰ ἐξόδα τῆς Ἀδελφότητας, καθὼς καὶ τὶς ἔκτακτες δαπάνες της.

Στὸ φ. 1, μὲ χρονολογία 9 Νοεμβρίου 1895, ὁ ταμίας σημειώνει: «Ἐπληρώσαμεν ἀπὸ τὰ συναθθέντα χρήματα διὰ ἔκτακτον ἐνίσχυσιν διὰ Πολυχρόνιον Α. μαστρογεωργίου διὰ ἐξόδων του μετρητὰ γρ. 121». Στὸ ἴδιο φύλλο, μὲ χρονολογία «Σεπτέμβριος 1896», σημειώνεται: «Ἐπληρώσαμεν εἰς Μητροπολίτην Ρόδου Κων/τίνων διὰ τὸ συγχωρητήριον⁴⁰ γρόσια 601,20. Αὐθμερὸν ἐπληρώσαμεν διὰ σφραγίδα⁴¹ γρόσια 51».

Ἀπὸ τὸ 1896 μέχρι τὸ 1911 δὲν ἀναφέρονται στὸ Κατάστιχο τὰ ἐξόδα πού εἶχε ἡ Ἀδελφότητα. Ἀπὸ τὸ φ. 41^v καὶ 43^v γίνεται φανερό ὅτι αὐτὰ ἀφοροῦσαν μικροχρέη της πρὸς διαφόρους Τηλιακοὺς καὶ κυρίως ἀγορὰ *χαρτοσήμων*, ἀπαραίτητων γιὰ τὴν ἐπικύρωση πωλητηρίων γιὰ κτήματα καὶ ἀμπέλια πού οἱ δανειζόμενοι παραχωροῦσαν, ἀδυνατοῦντες νὰ ἐξοφλήσουν τὰ χρέη τους.

Πρέπει ὅμως νὰ σημειώσουμε δύο ἀκόμη καταχωρίσεις τοῦ ταμία, πού δείχνουν πόσο ὄριμη ἦταν ἡ Ἀδελφότητα. Ἡ μία ἀφορὰ τὴν ἀγορὰ *πουλίων* γιὰ τὸ τάβλι⁴², πράγμα πού ἀποδεικνύει ὅτι κάποιον ἰδιαίτερο χῶρο ἢ κάποιον συγκεκριμένο καφενεῖο⁴³ τοῦ Μεγάλου Χωριοῦ τῆς Τήλου, ἡ Ἀδελφότητα τὸ χρησιμοποίησε ὡς λέσχη γιὰ τὰ μέλη της.

40. Βλ.: Χάρης Κουτελάκης, *Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο νήσου Τήλου*, Ἀθῆναι 1979, σ. 171. Τὸ «συγχωρητήριον» ἐκδόθηκε στίς 13 Νοεμβρίου τοῦ 1895.

41. Δυστυχῶς πουθενὰ δὲν ἐντόπισα τὸν τύπο αὐτῆς τῆς σφραγίδας.

42. «1910 9βρίου. διὰ πούλλια γρόσια 3,30» (φ. 43^v).

43. Ὑπῆρχε τὸ ἀντίστοιχο παράδειγμα τῆς Ἀδελφότητας Ὀμόνοια. Βλ.: Χάρης Κουτελάκης, «Ἀναδρομὴ στὴ σωματειακὴ δράση τῶν Τηλίων – Ἀγαθοεργὲς ἀδελφότητες ΝΑΖΛΙ καὶ ΟΜΟΝΟΙΑ», *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, Ζ' (1979), σ. 23, 33, 37.

Ἡ ἄλλη, μὲ χρονολογία 7-12-1911, ἀναφέρεται στὴν ἀγορὰ «εἰς ἔφημ. *Ἱατρικῆ*, γρῶσια 662». Πρόκειται προφανῶς γιὰ τὴν ἐβδομαδιαία *Ἱατρικὴ ἔφημερίδα*⁴⁴ ποὺ ἐκδιδόταν στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὸ 1858. Μιὰ ἀκόμη, ἡ *Ἱατρικὴ ἔφημερίς τοῦ Στρατοῦ*, ἀποκλείεται, γιατί ἡ κυκλοφορία της διεκόπη ἤδη στὰ 1897, ἐνῶ ἡ πληροφορία γιὰ τὴν ἀγορὰ ἱατρικῆς ἔφημερίδας ἀπὸ τοὺς Τηλιακοὺς καταγράφηκε μὲ χρονολογία 1911 (φ. 41'). Πάντως τὸ μεγάλο κόστος σημαίνει ἴσως ὅτι ἀγοράστηκε ὅλη ἡ σειρά, πιθανότατα γιὰ τὴν ἐνημέρωση τοῦ τοπικοῦ κοινοτικοῦ ἱατροῦ.

Μὲ τὴν παρουσίαση τοῦ Κατάστιχου τῆς Ἀδελφότητος Ναζλίου, ποὺ συμπληρώνει τὴν πρόδρομη ἀντίστοιχη μελέτη μας⁴⁵, ἐλπίζουμε ὅτι διαγράψαμε μὲ ἀδρὲς γραμμὲς τὸ πλαίσιο μιᾶς λαμπρῆς πορείας τῶν λιγοστών κατοίκων ἐνὸς ἑλληνικοῦ νησιοῦ, τοῦ ὁποῖου ζωτικὸς χώρος ἔθεωρεῖτο πάντοτε ἡ Μ. Ἀσία. Παράλληλα αἰσθανόμαστε ἱκανοποιημένοι, γιατί μπορέσαμε νὰ φέρουμε στὸ φῶς τὴ δράση ἐνὸς ἀπὸ τὰ παλαιότερα σωματεῖα στὸν ἄωρο τῆς Δωδεκανήσου. Βέβαια ἡ τελευταία λέξη γιὰ τὸ Ναζλί δὲν ἔχει εἰπωθεῖ. Ἐλπίζουμε πάντοτε στὸν ἐντοπισμὸ ἄλλων βιβλίων, ποὺ θὰ ἐπιτρέψουν τὴν χωρὶς ἐλλείψεις ἀνασυγκρότηση τῆς ἱστορίας τῆς Ἀδελφότητος.

Ἀθήνα, Αὐγούστος 1985.

44. Βλ. πρόχειρα: *Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια Δρανδάκη*, στὸ ὁμώνυμο λήμμα.

45. Χάρης Κουτελάκης, ὁ.π.